

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема: Вивчення української мови у просторовій проекції

План

1. Атлас української мови – фундаментальне дослідження українських діалектологів.
2. Дослідження говорів. Джерела вивчення говорів.
3. Методи збирання діалектного матеріалу. Анкетний метод.
4. Експедиційний метод.
5. Описовий метод.
6. Метод лінгвістичного картографування.

Питання для самоконтролю

1. З історії української діалектології: М. Максимович.
2. Біографія та науковий доробок Я. Головацького.
3. Життєпис і діалектологічна діяльність С. Бевзенка.
4. Й. Дзендзелівський як один із видатних українських діалектологів.

Література

1. Атлас української мови. – Т. 1–3. – К. : Наук. думка, 1984–1988.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – С. 198–242.
3. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1987. – 298 с.
4. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1955.
5. Жилко Ф. Т. Структура ареальних систем мови / Ф. Т. Жилко // Проблеми сучасної ареології. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 89–94.
6. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах / І. Г. Матвіяс // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 5–31.

З історії української діалектології

Історія розвитку українського мовознавства, зокрема української діалектології, безпосередньо пов'язана з питанням класифікації говорів української мови.

Можна визначити **три періоди** розвитку української діалектології, від яких безпосередньо залежать і спроби класифікації говорів української мови:

1) *підготовчий період*, коли вивчення говорів української мови ще не було науково систематизовано, і говори вивчали тільки на основі окремих спостережень (80-ті рр. XVIII ст. – 60-ті рр. XIX ст.);

2) *вивчення говорів описовим шляхом із деяким застосуванням порівняльно-історичного методу*. Цей період починається з праць О. Потебні, К. Михальчука й сягає так званих радянських часів;

3) вивчення говорів української мови не тільки описовим шляхом, із застосуванням порівняльно-історичного методу, *але й на основі даних лінгвістичної географії*.

Уперше питання класифікації говорів української мови порушує **О. Шафонський** у 80-ті рр. XVIII ст. у праці «Черниговского наместничества топографическое описание», що була видана значно пізніше в Києві (1851). При підході до аналізу мовних рис тоді в основу брали особливості етнографічні й навіть антропологічні, це й позначилося на класифікації О. Шафонського, який розглядав говори української мови в межах тільки України, що входила до складу царської Росії, тобто самого Лівобережжя і Києва. Усі говори Лівобережної України він поділяє на 3 зони (або частини): 1) *північно-західну* («выговор» між Десною, Дніпром, Сожем, на думку Шафонського, такий як у Білорусії); 2) *середню* (між Десною і Сулою – це «найчастіша» українська мова); 3) *південно-східну* (це говори степові, «грубі» своєю вимовою). Основою для поділу в О. Шафонського була вимова давнього звука [o] в історично нових закритих складах, тобто риса, яку пізніше частина вчених розглядала як визначальну для поділу говорів укр. мови: *конь, вол, воз, кунь, бул, вуз, кінь, віл, віз*. О. Шафонський в основному правильно визначав південно-східну діалектну групу.

Зовсім іншу схему класифікації говорів української мови висунув **М. Максимович**, який у статті «Критико-историческое исследование о русском языке» (1838) українську мову (за його термінологією, південноруську мову) поділяв на 2 наріччя: 1) *малоросійське* (або українське), 2) *червонорусське* (або галицьке). Пізніше в «Истории древнерусской словесности» (1840) у східному наріччі (малоросійському) М. Максимович визначає такі групи говорів («різності»): киево-переяславську, сіверську, слобожанську й волинсько-подільську. Так уперше було визначено полтавсько-київську групу говорів як основний тип української мови.

Я. Головацький прийняв схему М. Максимовича, дещо змінивши її: 1) *українське наріччя*, найбільш поширене й найдосконаліше з усіх інших, яке має говори північні та південні; 2) *галицьке* (або наддністрянське); 3) *гірське* (або карпато-русське). Услід за М. Максимовичем, до українського наріччя Я. Головацький відносив і волинсько-подільські говори, вважаючи

їх «різністю» першого. Цю хибну думку пізніше повторив і К. Михальчук. У своїй граматиці української мови («Грамматика русского языка») Я. Головацький намагається визначити риси української літературної мови («русської» мови – від «русини») головним чином за особливостями галицьких говорів. Автор наводить чимало зіставлень особливостей різних діалектних груп (наріч) української мови, визначаючи 3 наріччя української мови: 1) галицьке (наддністрянське), 2) гірське; 3) волинсько-українське. Класифікація Я. Головацького ґрунтується на фонетичних і морфологічних рисах, причому іноді надто другорядних. Так, він не зважає навіть на рефлекси давніх **о**, **е** в історично нових закритих складах тощо.

І. Срезневський (XIX ст.) пристав до поділу на 2 наріччя української мови – *східне* й *західне*. У своїй праці «Мысли об истории русского языка» він рішуче обстоював самостійність української мови, відзначивши, що на межі між українською та білоруською мовами існують особливі змішані говори. Свій поділ української мови на 2 наріччя І. Срезневський обґрунтував характеристикою кількох фонетичних і морфологічних рис.

У кінці 60-х рр. XIX ст. розгортає свою інтенсивну, але короткочасну діяльність **Південно-західний відділ Російського географічного товариства у Києві**, що організовував збирання діалектних матеріалів української мови в межах тодішньої царської Росії. Тоді ж такі розпочинаються й окремі спроби описати українські говори.

О. Потебня (1835–1891) заклав наукові підвалини української діалектології. Він зробив спробу науково узагальнити весь матеріал, що був зібраний на той час, про говори української мови (фольклорно-етнографічні записи, різні писемні пам'ятки, художні твори, граматики, словники та спеціальні описи говорів української мови). О. Потебня не тільки описував ті чи інші говори, але й намагався висвітлити їхні риси (особливо фонетичні) в історичному аспекті, що й було основою української діалектології. Він визначає такі говори української мови: 1) *український* (пізніше – південно-східне наріччя) – Лівобережжя, південна частина Київської губернії, частина Катеринославської та Херсонської губерній; 2) *подільські* – в Кам'янець-Подільській губернії, частково – Волинській та в Галичині; 3) *галицький* – у басейні Дністра; 4) *карпато-руський, або гірський*, – по обидва боки Карпат; 5) *волинський*; 6) *північні говори*: а) *сосницький* – на північному Лівобережжі; б) *зблудівський* – на південь від лінії Білосток-Волковиск, має білоруські риси.

Говорам української мови О. Потебня присвятив працю «Заметки о малорусском наречии» (1870). Класифікацію говорів української мови вчений намагався обґрунтувати, визначаючи найбільш характерні їхні риси; особливу увагу звернув на рефлекси давніх **о**, **е** в історично нових закритих складах.

К. Михальчук (1840–1914) здійснив найбільш повний опис говорів української мови на початок ХХ ст. Використавши весь попередній матеріал і додавши новий, він видає працю «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины». До неї науковець додав діалектологічну карту української мови, опрацював розгорнуту класифікацію українських говорів, відповідно до панівної тоді в науці теорії родовідного дерева розвитку мов, виділивши *наріччя, піднаріччя і різноріччя*. Основою для класифікації К. Михальчук вважав такі критерії: 1) лінгвістичний, 2) етнічний, 3) географічний. Для населення України тоді встановлювали три етнографічні (етнічні) типи, відповідно до яких К. Михальчук визначає три наріччя української мови: 1) *українське* (за пізнішою термінологією – південно-східне; 2) *поліське* (пізніше – північне); 3) *червоноруське, або русинське* (південно-західне). Перше наріччя розвинулося серед українського етнографічного типу, що відповідає давньополянському, поліське – давньодревлянському, червоноруське – давньохорватському. Кожному з цих трьох типів відповідає й певна територія: 1) підвищена рівнина; 2) країна лісів; 3) країна гористих улоговин, балок і гір. К. Михальчук визначає тільки фонетичні й морфологічні ознаки наріч, піднаріч і різноріч. Пізніше він відмовився від своєї класифікації, ставши прихильником класифікації **О. Соболевського**, який визначав дві групи діалектів: 1) *північну*; 2) *південну* (кінець ХІХ ст.), «Очерк русской диалектологии малорусского наречия».

П. Житецький в основному погоджувався з класифікацією К. Михальчука і визнавав в українській мові такі говори: 1) *північний*, 2) *салицький*, 3) *український*. Окремі говори він поділяв на різноріччя. До погляду К. Михальчука приєднався **О. Огоновський**. Його класифікація становить: 1) *червоноруське* (рутенське або русинське); 2) *південно-малоруське* (південно-східне); 3) *північномалоруське* (південно-західне) наріччя. Дослідник вважав білоруську мову наріччям української.

Після закриття царським урядом у 1876 році Південно-західного відділу Російського географічного товариства у Києві на довгий час припиняється вивчення українських говорів, за винятком окремих етнографічних записів. Унаслідок заходів Російської Академії наук, скерованих на те, щоб організувати записування говорів трьох східнослов'янських мов, на початку ХХ ст. поживався розвиток української діалектології.

О. Шахматов (рос. учений) виділяв три групи східнослов'янських племен і їхніх діалектів: 1) *північно-руську*, 2) *середньоруську*, 3) *південно-руську* («Курс истории русского языка», «Украинский народ в его прошлом и настоящем»).

А. Кримський (1871–1942) поділяв українські говори на дві групи (гілки) – західну (зах.-малоруську) і східну (сх.-малоруську), які він пізніше називав наріччям. В основу своєї класифікації вчений поклав переважно морфологічні, фонетичні та лексичні риси. У кожному з наріч виділяв архаїчні говори, що мають давні фонетичні риси (в північній частині кожного з наріч).

Думки К. Михальчука прийняв **М. Сумцов**, який виділив: 1) *слобожансько-степову групу*, тобто сучасну півд.-сх; 2) *галицько-подільську* (півд.-зах.) і 3) *поліську*. Найважливішою він вважав слобожансько-степову, яка має у складі «київсько-полтавську» говірку, що лягла в основу нової української літературної мови.

Аж до середини 30-х рр. офіційною була класифікація **О. Соболевського**. Тільки в другій половині 30-х рр. вона була замінена класифікацією, що походила від спроби К. Михальчука поділити говори української мови на три діалектні групи-наріччя: північне, південно-західне і південно-східне. Ця класифікація актуальна і в наш час.

Важливе значення в українській діалектології мають праці **Л. Булаховського** з історії української мови: «Історичний коментарій до української літературної мови», «Питання походження української мови». Автор застосовує порівняльно-історичний метод.

Вивчення говорів української мови в межах Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини і Польщі проводили **І. Верхратський, І. Свенціцький, І. Панькевич** та ін.

Джерела вивчення говорів. Основним джерелом вивчення місцевих говорів є сучасна, зафіксована певним чином, жива усна розмовна мова в усій її діалектній розмаїтості. Найточніші фіксації усної розмовної мови здійснюються за допомогою спеціальних звукозаписувальних апаратів (наприклад, магнітофонів). Такі записи в усій повноті відбивають навіть найменші нюанси живого мовлення. Перевага їх також у тому, що вони зберігаються дуже довго й у процесі дослідження можуть бути відтворені безліч разів. Проте й ці записи при оформленні діалектологічного дослідження все-таки доводиться переносити на папір, зображувати їх за допомогою певної системи графічних знаків, так званої фонетичної транскрипції.

Величезний матеріал з української діалектології зібрано в численних діалектологічних дослідженнях української мови. До багатьох із цих праць додаються зразки зв'язної мови різних жанрів, словники місцевих слів, дослідження яких може значно поповнювати ті відомості про місцеві говори, що подаються в самих працях.

Надійним джерелом для різних діалектологічних досліджень є діалектологічні атласи, у великій нагоді можуть стати діалектологи також різноманітні етнографічні та фольклорні матеріали. Подекуди вони є єдиними свідченнями про українську діалектну мову певних місцевостей свого часу.

Крім того, під час дослідження окремих мовних рівнів (лексики, фразеології, а частково граматики і навіть фонетики) етнографічні та фольклорні матеріали можуть бути досить надійними джерелами, особливо якщо вони коригуватимуться також власне діалектологічними даними. Останнє найбільшою мірою стосується зразків усної народної творчості, зокрема пісень, які в багатьох випадках переносяться з однієї місцевості в іншу з дотриманням діалектних особливостей, що можуть бути й не властивими тій місцевості, де ця пісня заново побутує.

Графічні системи, якими користувалися для записування діалектних, етнографічних, фольклорних матеріалів, різняться між собою. Якщо етнографи й фольклористи в своїх записах часто користувалися звичайним письмом, то діалектологи використовували різні системи фонетичного письма, так званої фонетичної транскрипції.

Фонетична транскрипція. Фонетична транскрипція служить засобом для якнайточнішого відбиття на письмі звукових особливостей живої мови. Вона є системою графічних знаків, побудованою за суто фонетичним принципом, згідно з яким кожен знак (літера) може бути використаний для позначення лише одного звука, а кожен звук завжди мусить позначатися тим самим графічним знаком; причому для позначення різних позиційних варіантів звуків у фонетичній транскрипції використовують також окремі знаки.

У діалектологічних записах української мови та діалектологічних дослідженнях відбиваються різні системи фонетичної транскрипції. Переважна більшість систем фонетичної транскрипції, використовуваних в українській діалектологічній літературі, побудована на базі українського національного алфавіту, але в ряді праць, зокрема присвячених південно-західним діалектам, використовуються й транскрипції, побудовані на базі латинського алфавіту, в тому числі й так звана міжнародна фонетична транскрипція.

Методи збирання діалектного матеріалу. Під час збирання матеріалу для діалектологічних досліджень в основному користуються двома методами: анкетним і експедиційним.

Анкетний метод. Спеціально опрацьовані діалектологічні програми або анкети на певні теми розсилаються на місця кореспондентам (найчастіше вчителям, студентам-заочникам), які й заповнюють їх згідно з інструкцією, що обов'язково додається до програми чи анкети. Цей

метод використовують тоді, коли протягом порівняно короткого часу необхідно зібрати діалектний матеріал на певну тему з великої території, що не під силу одній людині чи групі наукових працівників.

Експедиційний метод. Для збирання діалектного матеріалу за певною програмою у визначені заздалегідь населені пункти надсилається експедиція зі спеціально підготовлених людей, які на місці за порівняно короткий час можуть зібрати значні матеріали високої якості. Цей метод значно ефективніший від анкетного, бо забезпечує найбільш можливу точність діалектних даних. Тому ним найчастіше користуються при збиранні матеріалів для особливо важливих наукових праць, наприклад для діалектологічних атласів, монографічних досліджень тощо.

Методи діалектологічних досліджень. Основними методами дослідження діалектного матеріалу є описовий, або монографічний, і метод лінгвістичного картографування, або лінгвістичної географії.

Найпоширеніші в українській діалектологічній літературі дослідження виконані *описовим* методом. Вони спричинені необхідністю вивчення закономірностей живої народної мови, виявлення діалектних явищ української мови на всьому терені її поширення. Монографічне діалектологічне дослідження може здійснюватися в двох планах: синхронному (суто описовому) і діахронному (порівняльно-історичному).

Синхронний аспект дослідження діалектів полягає в описі сучасного (чи взагалі монохронного, одночасного) стану мовної системи місцевого говору або окремих діалектних явищ безвідносно до їхнього історичного розвитку. *Діахронний* же аспект передбачає не тільки опис сучасного стану системи місцевого говору чи окремих діалектних явищ, а й дослідження історії мовної системи місцевого говору, її окремих ділянок, окремих діалектних явищ. Тому в діахронному діалектологічному дослідженні завжди наявні широкі зіставлення й порівняння як з національною літературною мовою й іншими місцевими говорами, так і з даними історії досліджуваної мови та споріднених мов. Особливо важливим у дослідженнях цього типу є залучення даних пам'яток історії мови, що були написані на території, охоплюваній монографічним дослідженням.

У наявних працях з української діалектології синхронний і діахронний аспекти дослідження звичайно взаємопов'язані між собою.

В українській діалектологічній літературі представлені також, хоч і меншою мірою, праці, в яких використовують методи лінгвістичного картографування, або лінгвістичної географії.

Метод *лінгвістичного картографування* був застосований у діалектології для визначення територіального поширення місцевих говорів, встановлення

їх класифікації, вивчення взаємовідносин місцевих говорів як місцевих різновидів національної мови.

Суть методу лінгвістичної географії зводиться до того, що на окрему географічну карту-бланківку на підставі діалектологічних матеріалів, зібраних за спеціальною програмою, наноситься певним способом діалектне явище, внаслідок чого постає повна картина поширення тієї чи іншої мовної риси на певній території. Якщо лінією з'єднати між собою ті населені пункти, які знаходяться на межі різного відбиття того ж самого мовного явища в говорах, то вийде розмежувальна лінія (ізоглоса), яка чітко вкаже на межі поширення того чи іншого мовного явища. Якщо ж узяти до уваги дані не однієї, а багатьох таких карт, то перед нами виразно виступить межа поміж двома сусідніми говорами, бо хоч ізоглоси окремих діалектних явищ звичайно не збігаються, але на стику різних говорів скупчуються цілі пасма таких ізоглос, які й відмежовують один говір від іншого.

Зібрання лінгвістичних карт, на яких відбито поширення діалектних мовних явищ, називають лінгвістичним, чи діалектологічним, атласом.

У діалектологічних атласах представлено звичайно два основні види лінгвістичних карт: карти окремих явищ і зведені карти, чи карти ізоглос, які складаються на підставі карт окремих явищ. Саме зведені карти дають можливість з упевненістю говорити про взаємовідносини говорів відповідного більшого діалектного угруповання чи національної мови, стають надійною основою при створенні наукової класифікації місцевих говорів, справді наукової загальної діалектологічної карти певної мови.

Лінгвістичні атласи бувають різних видів. Серед них найпоширеніші національні та регіональні (обласні) атласи.

Методика збирання й записування діалектного матеріалу

Експедиційний метод передбачає безпосереднє спілкування дослідників з носіями діалекту й фіксацію мовленнєвих особливостей за допомогою звукозаписувальної техніки.

Вимоги до організації роботи експлораторів:

1. Інтерв'юер повинен чітко виконувати план діалектологічної роботи, дотримуючись інструкційних приписів.

2. У спілкуванні з носіями говору повинен демонструвати доброзичливість і відкритість.

3. Фіксуючи відповіді респондентів, слід занотовувати таке:

– якщо в обстежуваній говірці відсутня назва (відповідь) у зв'язку з відсутністю реалії чи поняття, про яке йдеться в певному питанні, то про це так і треба написати відповідно до номера цього питання;

– слід нотувати різні відомості про вживання тієї чи іншої назви-відповіді, зокрема те, що цю назву знають і вживають представники старшого покоління, що назва вже виходить чи майже вийшла з ужитку і її ще пам'ятають найстаріші мешканці села, що назва усвідомлюється як літературна й поширилася в говірці з якогось певного часу, що серед одержаних двох чи трьох синонімічних назв для позначення якогось поняття одна з них є традиційною, а інша – пізнішим інодіалектним чи іншомовним запозиченням або запозиченням з літературної мови, що назва нова тощо;

– при назвах-відповідях, які самі по собі однозначно не вказують на граматичний рід (типу *путь, жолудь*) чи на якусь іншу граматичну ознаку, треба подавати відомості й про відповідну його граматичну характеристику;

– намагатися фіксувати докладні відомості про стилістично марковані назви-відповіді (згрубіле, зневажливе, лайливе, сороміцьке слово);

– усі відповіді на запитання треба фіксувати чітко, виразно й розбірливо, не вдаючись до будь-яких скорочень.

4. Записи мають бути паспортизованими, при цьому треба вказувати прізвище, ім'я, по батькові інформатора (повністю), рік народження, освіту, рід занять, національність.

5. Усі записи слід подавати на основі однієї системи фонетичної транскрипції, у якій, крім звичайних букв української абетки, використовуються ще такі знаки:

[i^ε] – звук проміжний між і та е, але ближчий до і [читáйі^εмо];

[i^и] – звук проміжний між і та и, але ближчий до і [i^иншії];

[и^ε] – звук проміжний між и та е, але ближчий до и [си^εнок];

[e^и] – звук проміжний між е та и, але ближчий до е [вe^ило];

[e^і] – звук проміжний між е та і, але ближчий до е [мал'уйe^іш];

[o^у] – звук проміжний між о та у, але ближчий до о [по^удруга];

[y^о] – звук проміжний між у та о, але ближчий до у [зу^оул'а];

[ŷ] – нескладотворчий у [писáŷ];

[i̇] – нескладотворчий і [сi̇н'ii̇].

Напівм'якість приголосних позначається напівапострофом (˘) праворуч, угорі букви: [б˘], [м˘], [ж˘]; м'якість – знаком апострофа ('): [л'], [н'], [с'].

Довга вимова приголосних позначається двокрапкою: [нас'ін':а].

Місце наголосу позначається скісною рисою, яка ставиться над знаком наголошеного голосного: [óзе^ро].

Нероздільна вимова двох слів передається дужкою, що сполучає останню літеру попереднього слова і першу наступного (ви.ж зна́йте).

Довга пауза в кінці фрази передається знаком //, а коротка пауза в середині фрази – знаком /.

Знаки питання й оклику вживаються так само, як у звичайному записі тексту.

Власні назви слід писати з великої літери: [Ворошилоўград].

При записі матеріалу слід максимально відтворити особливості місцевого мовлення (у вимові голосних чи приголосних звуків; у вживанні форм відмінюваних частин мови, у використанні слів).

Вимоги до інформаторів. Респондентами мають бути обов'язково типові носії говірки обраного для обстеження населеного пункту, які довго не перебували поза своїм говірковим оточенням, не працювали тривалий час в інших селах або містах; люди з гарним слухом, без мовних вад. Для забезпечення повноти, правильності відповідей на всі питання доцільно інтерв'ювати декількох оповідачів, сільських фахівців. Оповідач має бути знавцем народної традиційної матеріальної та духовної культури своєї місцевості.

Зібрані матеріали повинні відбивати динаміку змін лексико-семантичних систем на сучасному етапі розвитку говірки. Тому необхідно добирати інформаторів з різних вікових груп і різної статі (як зі старшого покоління, так і з молодшого).

Зразки запису тексту

[не^нч^чіста сіла напалас^а на жєнщч^чі^чну // йакшч^чоб не^н роск^жажє^жш к^жаз^жки на ц^жілу н^чіч^ч/ ми те^нбє уни^чч^чт^жоже^жм // вона д^жумала / д^жумала і поч^жала про сор^жб^жчку роск^жазувати // снач^жала сп^жашут^т па^жйку / повол^жоч^жут^т / пос^жіют^т // хто рука^жми с^іїє / а хто с^іів^жалкойу //л^жуч^же с^іів^жалкойу / а тод^і жд^жут^т / по^жки воно в^іросте // ви^нби^нра^нйут^т пл^жоскін^н / шч^чоб не^н пото^жптат^т пр^жади^жва //

(Записала Глуховецька Катерина Дмитрівна, 1988 р. н., від Рижко Варвари Пилипівни, 1914 р. н., пенсіонерки неписьменної. Село Білолуцьк Новопсковського району Луганської області).

Завдання

1. Підготуйте усний виступ за питаннями:
 - а) витоки українського етносу;
 - б) найдавніші риси української мови;
 - в) мовна ситуація в Київській Русі;
 - г) спільні витоки трьох східнослов'янських мов.
2. На карті світу покажіть зони поширення української мови.
3. На контурній карті України накресліть ізоглоси, що розмежовують наріччя української мови, а також усі говори кожного з трьох наріч. Використовуйте прийняті в україністиці картографічні знаки.